

IRON PRODUCTION IN ANTIQUE WORKS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

At present there are two polar views on the problem of ferrous metallurgy development in the territory of the Northern Black Sea.

Some researchers believe that there was no production of iron and items of it in antique towns and metal tools were brought there from Scythia.

Other researchers think that «melting» and manufacturing of iron, production of iron tools were one of the leading branches of antique handicraft production, and antique metallurgists and blacksmiths had not only met requirements of the home market, but also made products for foreign «Barbarian» market.

The analysis of data demonstrating development of iron production both in antique towns and in the cutting districts, as well as in the territory of spreading of the «Barbarian» tribes has permitted concluding that:

1. Development of the own iron production industry in antique centres of the Northern Black Sea territories cannot be denied completely as well as the thesis that the branch in question was developed so high that it satisfied requirements of antique residents and «Barbarian» tribes can be hardly treated as a reasonable one.

2. It is necessary to agree that formation of economic relations between antique colonization centres and native (at first Scythian, then zarubincets-Chernyakhovian) tribes has contributed much to make iron one of items of the «Barbarian» export to the Northern Black Sea towns and settlements.

3. Dependence of antique production on the «Barbarian» metal which was treated in antique blacksmith-metallurgical shops is not absolutely a proof of its lower level but, vice versa, shows other organizational grounds of that production which had impelled the «Barbarian» tribes to extract raw metal and to supply it to the antique economic market.

4. Interrelation between the development of the «Barbarian» and antique industry of iron was one link more in a chain which connected economy of native population and newcomers during the whole period of colonization. It played a positive part in the cultural, economic and political development of native «Barbarian» tribes which were main producers of raw iron in the south-western territory of East Europe.

Одержано 15.01.96.

ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ І ПІВНІЧНОЇ ГАЛИЧИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I тис.

Д. Н. Козак

Стаття продовжує цикл праць автора, присвячених особливостям культурно-етнічного процесу на території Північно-Західної України в період, коли тут проходив інтенсивний процес формування давньослов'янської (венедської) культури.

У даній статті йдеться про складання пам'яток зубрицької культури, ще відомі в літературі під назвою «волино-подільська група». Носіїв цих пам'яток, на думку автора, можна ототожнювати з західним відгалуженням давньослов'янських племен венедів, описаних Тацитом.

Проблема походження слов'ян — одна з «вічних», завжди актуальних і гострих в історичній науці. Їй віддала свій талант велика когорта вчених Європи, в тому числі такі блискучі дослідники як І. П. Шафарик, І. Лер-Сплавінський, Л. Нідерле, А. А. Шахматов, Ю. Костшевський, Г. Ловмянський, П. Н. Третьяков, В. П. Петров та інші.

© Д. Н. КОЗАК, 1996

Кожен з них, базуючись на певній категорії джерел (писемних, етнографічних, лінгвістичних, топонімічних, археологічних), створив оригінальну гіпотезу слов'янського етногенезу. Вміщуючи в собі, без сумніву, раціональне зерно, такі концепції мали низку прогалин, оскільки претсидували на всеохоплення, будувалися на принципі «від невідомого до відомого», від найглибших початків до історичних часів.

В останні десятиліття, завдяки значному поповненню слов'янської проблематики новими матеріалами, в основному археологічними, кількість точок зору на проблему походження слов'ян обмежилась, спостерігається зближення позицій дослідників. Важливе значення для вирішення питання походження слов'ян мали відкриття та вивчення ранньосередньовічних слов'янських культур: празької та пеньківської. Суть проблеми тепер зводиться до вирішення питання про генезис цих культур. Наявна докорінна зміна у методології досліджень. Раніше дослідники, залучаючи численні, але багатобічні факти суміжних наук, прагнули створити загальну схему слов'янського етногенезу, тепер вони намагаються уникнути її, концентруючи увагу на певній, невеликій ділянці досліджень, пошуках концептуальних підходів. Основною моделлю став рух не від невідомого, а навпаки. Опорним пунктом при цьому стали слов'янські старожитності, які добре пов'язуються з писемними даними про слов'ян. Цей підхід забезпечує поступове виявлення глибших ланок, пов'язаних зі слов'янським етногенезом. Дослідження набули конкретного характеру, зусилля вчених спрямовуються на вирішення вузьких проблем, але з глибоким і всебічним аналізом.

Сьогодні визначилися три основні напрямки в пошуках джерел ранньослов'янської культури, можна говорити про три наукові школи: краківську, московську та київську. Кожна з шкіл ґрунтується на певних методологічних принципах, іншими словами, експлуатує певну ідею. Так в основі гіпотези «краківської» школи (Й. Вернер — ФРН, К. Годловський — Польща, М. Б. Шукін — Росія) лежить ідея порівняльного аналізу соціально-економічної моделі слов'янського суспільства середньовіччя і суспільств Європи попереднього римського часу. Вчені цього напрямку відстоюють думку про те, що коріння слов'ян треба шукати на території Верхнього Подніпров'я, Подесення та Білорусі, в областях поширення пам'яток київської культури.

Дослідники «московського» напрямку (І. П. Русанова, В. В. Седов), виходячи з морфологічних ознак матеріальної культури, головним чином з подібності чи ідентифікації певних форм ліпної кераміки, елементів поховального обряду слов'янських і дослов'янських культур, висунули гіпотезу, що коріння слов'ян знаходиться в межиріччі Одри і Вісли, в областях поширення пам'яток пшеворської культури.

Не вдаючись до детального розбору цих концепцій, вкажемо лише, що вони, поряд з позитивними рисами мають ряд вад, викликаних недостатньою вивченістю тих чи інших пам'яток, абсолютизацією певних культур чи явищ. Обидві гіпотези виходять з позицій міграціонізму, який як і автохтонізм у чистому вигляді, вже неодноразово доводили свою безперспективність у висвітленні історичного процесу первісної епохи.

На підставі багаторічних польових робіт, величезної кількості нового археологічного матеріалу з використанням набутих джерел київським дослідникам (В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, Б. В. Магомедов та інші) вдалося створити якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона виходить з позицій автохтонності слов'янства між Дніпром і Одрою, враховуючи одночасно важливу роль міграційних явищ. Методологічною основою київської концепції є положення, згідно якого — формування слов'янського етносу мало поступовий характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

Суть поглядів київських вчених в узагальненому вигляді така.

До рубежу III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив, в основному, між Віслою і Одрою, охоплюючи також територію Волині в арсалах лужицької, поморської і кльшової культури. З виникненням

зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена з домішкою місцевих компонентів (балтських, іраномовних), центр слов'янської історії перемістився до межиріччя Вісли і Дніпра. Синхронна зарубинецькій на території Польщі пшеворська культура сформована, головним чином, східногерманськими племенами, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але свого виразу в матеріальній культурі слов'яни з пшеворського ареалу до VI ст. не мали.

У другій половині I ст. зарубинецька культура Подніпров'я розпадається під ударами кочівницьких сарматських племен. Основна частина зарубинецького населення залишає свої домівки і відходить до лісових районів Верхнього Подніпров'я та Подесення, частково — у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни вступали в асимілятивні процеси з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення у I—II ст. своєрідних пам'яток післязарубинського типу, які стали основою для формування у III ст. київської культури. З цієї культури у V—VI ст. складаються ранньосередньовічні слов'янські старожитності: колочинська і частково пенківська. Зарубинецьке населення, яке залишилося у Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими сюди східнопшеворськими племенами, а також увібравши деякі балтські та сарматські елементи, створила так звані пізньозарубинецькі пам'ятки. На жаль, ці пам'ятки поки що досліджені дуже незадовільно.

Дещо іншим шляхом йшов процес розвитку слов'янських старожитностей у західному регіоні України.

У середині I ст., приблизно в той же час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували на південь у район Волині і Подністров'я.

У процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури — нащадками поморсько-кльошових племен, які мешкали на Волині і Подніпров'ї та асимілювали певну частину германців, у другій половині I ст. н. е. виникають пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинськими старожитностями Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком природно, оскільки обидві етнокультурні спільності мають у своїй основі єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що сягає корінням до поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких та пізньозарубинських старожитностей були, ймовірно, венеди, описані Тацитом.

У III ст. зубрицьке населення в інтеграції з фракійцями, основними носіями липицької культури Подністров'я, під впливом провінційно-римської культури створює старожитності черняхівської культури. До ареалу цієї культури увійшла також частина пізньозарубинських племен Середнього Подніпров'я, інша влилася до київської культури. Наприкінці IV—V ст. На підставі цих старожитностей формується ранньосередньовічна пражко-корчацька, а також частково пенківська культура слов'ян.

У даній ситуації ми зупинимося на деяких характеристиках однієї з найменш відомих у літературі ланок гіпотези київських дослідників — давньослов'янських старожитностей, які заповнили хронологічний проміжок між пшеворською і зарубинецькою культурами рубежу ери та черняхівською культурою III—IV ст., зокрема питання їх формування та території поширення.

Ранньоримський період на території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом був представлений до недавнього часу невеликою групою пам'яток липицького типу¹, а також поодинокими пам'ятками, розташованими на периферії пшеворської і зарубинецької культур (Гриневичі Великі на Західному Бузі, Рахни на Південному Бузі, Оболонь, Лютиж, Грині, Дівич Гора в Середньому Подніпров'ї). У 70-ті р. в результаті систематичних польових робіт на Подніпров'ї відкрито ряд нових пам'яток I—III ст. (Підберізіці, Сокільники, Підбірці, Давидів). Кілька аналогічних пам'яток стали об'єктом досліджень і на Волині (Підріжжя, Хорів). Всі ці старожитності були систематизовані автором² і розглядалися ним в контексті еволюції пшеворської культури як один з заключних етапів її розвитку в Подністров'ї. Дещо пізніше

вони були виділені у волино-подільську групу пшеворської культури³. У 80-ті р. велику кількість пам'яток першої чверті I тис. виявлено автором на Волині.

1980 р. розкопано поселення в с. Пасіки-Зубрицькі у верхів'ях Західного Бугу. На площі 1400 м² досліджено 5 жител, три великі господарські приміщення, 14 ям-погребів. Зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, знарядь праці. В 1981—1982 рр. широкою площею досліджувалося поселення поблизу с. Боратин I над Стиром. Відкрито площу 1750 м². Більша частина поселення знищена річкою. Вдалося простежити 2 житла, 4 господарські приміщення, 7 ям-погребів.

Протягом 1983—1984 рр. вивчалось поселення у с. Гірка Полонка II поблизу м. Луцька. На площі 2100 м² виявлено 5 жител, 3 господарські споруди, 84 ями-погреби. У великій кількості представлений керамічний матеріал, інші вироби домашнього ремесла, знаряддя праці.

У 1985 і 1987 рр. проводилися роботи на поселенні в Загаях II. Досліджено ще 5 жител, 3 господарські споруди, 23 ями-погреби. Значно поповнилася колекція керамічного посуду, предметів особистого користування, знарядь праці.

У 1988—1989 рр. значні за масштабами роботи проведені на багаточисельному поселенні поблизу с. Линів II на Південно-Західній Волині. На площі понад 3 тис. м² виявлено кілька скупчень об'єктів I—II ст., серед них 8 жител, 7 господарських споруд, 19 ям-погребів. Великий інтерес становить зібрана на поселенні дещо своєрідна кераміка, інші предмети. Крім того на ряді поселень проведені розвідкові роботи різного масштабу (Линів I, Рокині, Новосілки, Боремель, Загаї-I, Загаї-III, Жидичин, Милуші), де виявлено по одному або кілька археологічних об'єктів (рис. 1).

Відкрита площа нових поселень I—II ст., включаючи і подністровські, становить понад 20 тис. м². Всього знайдено понад 60 жител, 34 господарські споруди, близько двохсот ям-погребів. Значний набір керамічного матеріалу, знарядь праці, прикрас, предметів побутового користування.

На тлі широкої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток ранньоримського часу Волині і Північної Галичини порівняно з синхронними старожитностями Повіслення, де поширені пам'ятки пшеворської культури, а також певні відмінності від пам'яток пізньозарубинецького типу на Східному Поділлі.

Це дозволило розглядати волино-подільські пам'ятки як своєрідне культурно-історичне явище Південно-Східної Європи, породжене процесами інтеграції пшеворської і зарубинецької культур і виділити їх в окрему зубрицьку культуру.

Початок цього процесу збігається з часом, коли на Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен. Пояснення причин раптового розвалу зарубинецької культури дослідники частіше всього уникають. Є. В. Максимов висловив припущення, що поліські зарубинці залишили місця свого перебування під тиском повісленських германських племен⁴. Проте в середині I ст. на згаданій території будь-яких значних рухів племен не відбувалося. Культурна ситуація на Правобережному Повісленні в цей час характеризується стабільністю⁵. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише на стадії В-2 ранньоримського часу, тобто набагато пізніше часу зникнення зарубинецької культури Полісся. Бронзові коронки з Подніпров'я, поховання в Пуховці та інші пам'ятки, які Є. В. Максимов датує I ст. і розцінює як свідчення міграції вельбарців в цей час через Полісся на Подніпров'я, насправді належать до латенського часу і не мають з цим народом нічого спільного⁶. Отже фактор «загрози» при розгляді причин міграції зарубинецьких племен з Полісся прийняти не можна. Він не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі і в історичній ситуації рубежу ери в Європі.

Археологічні та етнографічні матеріали свідчать, що давні мешканці Європи не були схильні часто змінювати місця перебування, оброблені землі,

* Від назви населеного пункту Пасіки-Зубрицькі, де досліджено одну з найяскравіших пам'яток цієї культури.

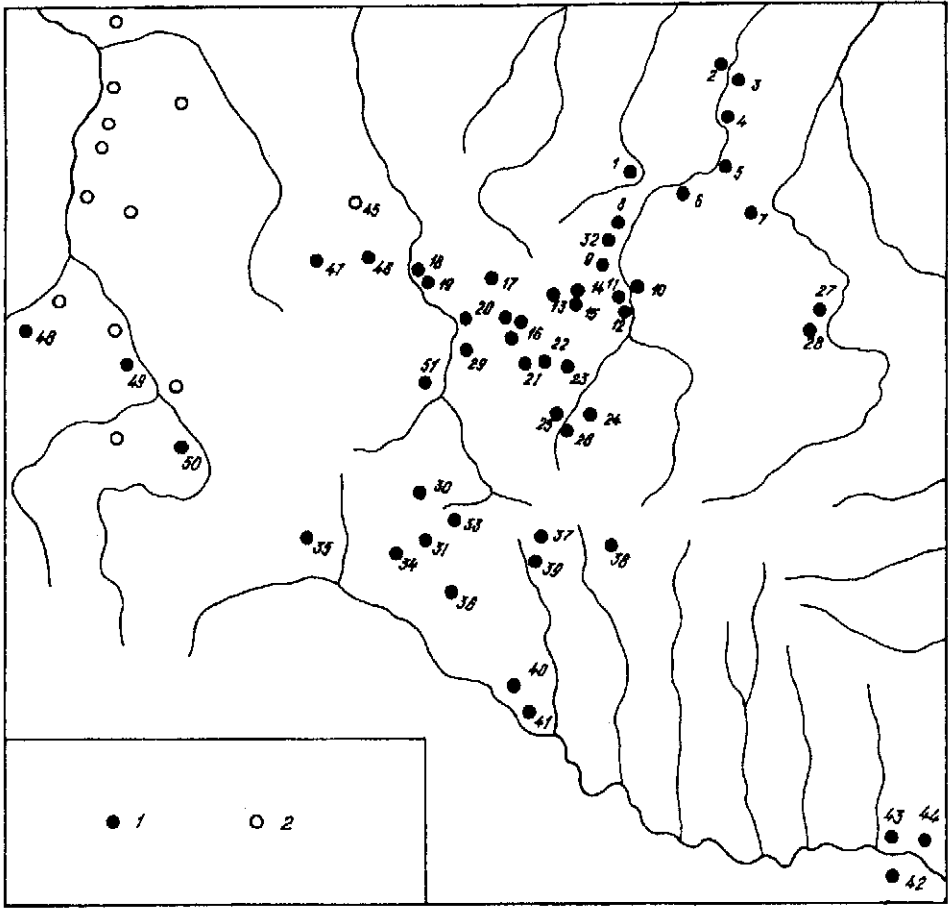

Рис. 1. Схема поширення пам'яток зубрицької культури (1) та пам'яток пшеворської культури (2) на території Південно-Східної Польщі у першій чверті I тис.

1 — Підріжжя, 2 — Новосілки, 3 — Балаховичі, 4 — Куликовичі, 5 — Семки, 6 — Розничі, 7 — Цумань, 8 — Рокіні, 9 — Луцьк-Гнідава, 10 — Новостав-1, 11 — Боратин, 12 — Новостав-ІІ, 13 — Баїв-ІІ, 14 — Гірка Полонка-ІІ, 15 — Гірка Полонка-ІІІ, 16 — Линів, 17 — Фалемичі, 18 — Лежниця, 19 — Лежниця-ІІ, 20 — Литовиж, 21 — Загаї-1, 22 — Загаї-ІІ, 23 — Загаї-ІІІ, 24 — Більче, 25 — Боромель, 26 — Велике Дерев'янце, 27 — Хорів, 28 — Малі Шипценичі, 29 — Хатинь, 30 — Підбірці, 31 — Пасіки Зубрицькі, 32 — Свитазів, 33 — Підберізіці, 34 — Зубра, 35 — Камарно, 36 — Звснигород, 37 — Новосілки, 38 — Майдан Гологірський, 39 — Липівці, 40 — Бурштин, 41 — Бовшів, 42 — Оселівка, 43 — Велика Слобідка-1, 44 — Лука-Врублівецька, 48 — Оталсж, 49 — Закшув, 50 — Пшеворськ, 51 — Белз.

а також корисні угіддя. Нормою був тісний зв'язок з освоенною землею як засобом існування. Людина того часу була безпосередньо включена в природний ритм, складала з природою єдине ціле. Вона бачила в землі, на якій мешкала і працювала, своє органічне продовження, так само, як була органічно пов'язана зі своїм сімейно-родовим колективом. Протягом багатьох поколінь давні племена населяли все ті ж селища і залишали звичні для них місця тільки за винятково важких природних чи соціальних катаклізмів⁷. Оскільки зовнішньої загрози стосовно зарубинецьких племен Полісся не існувало, то необхідне інше пояснення. Пересування зарубинців на нові місця, очевидно, було викликане винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи пониженням ґрунтових вод. Це невідомо трапляється в болотистих польських районах. Цікавим щодо цього є факт, що польські болота, за визначенням фахівців, є молодими, сформованими в результаті значного зниження висоти корінних порід викликаного, можливо, тектонічними опусканнями⁸. Можливо також, що селища в Поліссі були залишені в результаті окислення землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь. Це

явище призводило до різкого падіння врожайності, хвороб і смерті тварин⁹. Не виключено, що ці два фактори збігалися у часі.

Зарубинецькі племена не зникли безслідно. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо на схід, в область перебування етнічно і культурно споріднених племен Подніпров'я, а в найбільшій кількості на південь, на територію Західної Волині і Північної Галичини. Це знайшло дуже чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. Наведемо для прикладу селище Гірка Полонка II на Волині. У ряді досліджених тут заглиблених об'єктів виявлено виключно пшеворську кераміку з потовщеними профільованими двома-трьома гранями вінцями. Їх можна за аналогіями з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі датувати стадіями А — А₃ пізнього доримського часу. Разом з тим у двох житлових комплексах і значній кількості господарських споруд, крім ліпної пшеворської кераміки, містилися уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відрізняється від виявленої у попередніх пшеворських житлах. Вона характеризується рисами, властивими кераміці кінця пізнього доримського часу, тобто першої половини I ст. Відсутні грані на вінцях, потовщення вінця неохайне. Частина пшеворських горщиків вже має орнамент зарубинецької культури. Одне житло з такою керамікою мало квадратну форму. Ця форма не траплялася раніше на пшеворських селищах.

Із описаного випливає, що поселення у Гіркій Полонці II, закладене у I ст. до н. е. носіями пшеворської культури, стало місцем, куди в першій половині I ст. підселилися зарубинці з Полісся, які принесли елементи своєї культури. Пізніше на цьому поселенні мешкають разом дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. кожна з цих груп втрачає особливості своєї культури, формується нова, спільна культура, названа нами зубрицькою. Бронзова шпилька з округлою спіралеподібною голівкою і бронзовий дротяний браслет, характерні для зарубинецької культури Полісся і знайдені на цьому селищі, додатково підтверджують наявність зарубинецького компоненту.

Така ж картина простежена на поселенні Загаї-II. Ряд виявлених тут споруд належить до пшеворської культури. Керамічний комплекс ще кількох господарських споруд і житло I характеризуються поєднанням пшеворських і зарубинецьких посудин. Причому, на один типовий пшеворський горщик нанесений зарубинський орнамент. Ще кілька об'єктів мають вже синкретичний матеріал — ілюструють подальший процес розвитку зубрицької культури. Це ж явище повторюється в кількох об'єктах на поселеннях в Боратині, Линеві. Аналогічні приклади представляють і матеріали Подністров'я, зокрема поселення в Пасіках-Зубрицьких. Це поселення було закладене пшеворцями на рубежі стадій А₁ — А₂ пізнього доримського часу. Саме їм належать житла 2, 9, кілька господарських споруд та ям.

Друга фаза існування поселення представлена об'єктами, для яких властиве поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів. Це житла 1 і 10, господарська споруда 2, кілька господарських ям.

Третю фазу функціонування пам'ятки представляють матеріали з жител 3 і 11, господарських споруд 1 і 3, ряду ям-погребів, в яких вже важко виділити пшеворські чи зарубинецькі елементи. Вони є результатом симбіозу цих двох культур. В цьому ж ряді стоять поселення в Черпині, Підберіцях. На всіх цих поселеннях виявлені об'єкти з суто пшеворським матеріалом, а також зі змішаними пшеворсько-зарубинецькими елементами. У більшості випадків в останніх переважають пшеворські риси, інколи вони врівноважені, а в деяких основними є зарубинецькі елементи. На поселенні в Підберіцях в житлі 1, яке належить до стадії В-I ранньоримського часу (друга половина I ст.) виявлений явно архаїчний матеріал, який сягає поморсько-кльшової культури. Його також слід пов'язувати з певними окремими групами переселенців з Полісся, які зберегли або ж відродили в умовах розвалу звичайних суспільно-економічних устоїв, давні традиції своєї культури. До цього часу на Волині і в Галичині не виявлено жодного зарубинецького поселення чи могильника, які б належали до другої половини I ст. і вище. Очевидно, зарубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізненими, вірогідно,

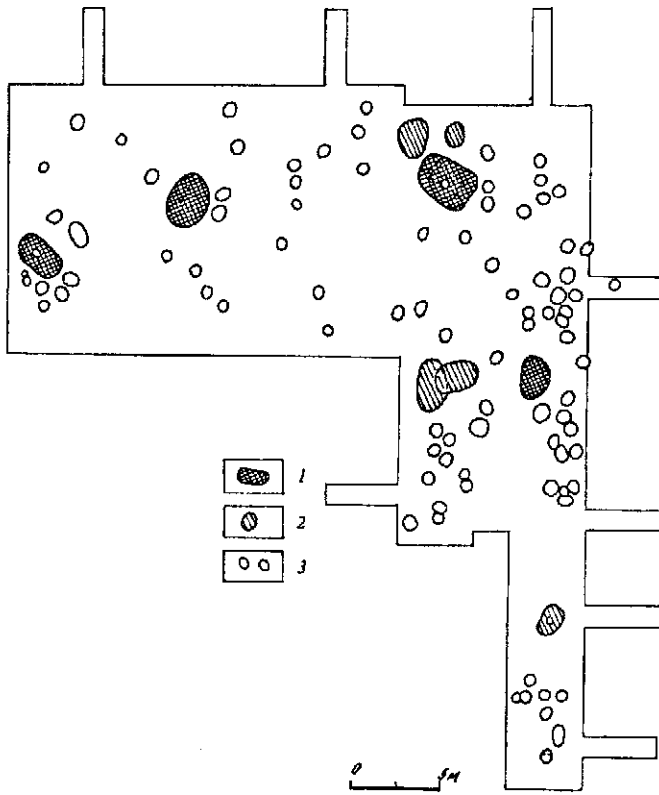

Рис. 2. План розміщення об'єктів на поселенні зубрицької культури поблизу с. Гірка Полонка (Гірка Полонка-II).

сімйно-родовими групами і не створювали власних поселень. Вони, очевидно, зупинилися на вже існуючих пшеворських поселеннях, вступаючи у щільні контакти і змішуючись з їх поселенцями. Ріст чисельності населення призвів до різкого збільшення кількості пам'яток Волині і в північній частині Галичини у другій половині I — II ст. Поряд з уже існуючими селищами виникає багато нових зубрицьких поселень. Розміри селищ збільшилися порівняно з попереднім часом у 2—3 рази. Якщо на пшеворських поселеннях одне житло розміщалося на площі 1050 м², то на зубрицьких одне житло розташоване на площі

432 м². Враховуючи кількість нових поселень, густоту їх заселення, а також беручи до уваги природний ріст населення можна припустити, що загальна кількість населення території Північно-Західної України збільшилася в другій половині I ст. щонайменше в 2,5—3 рази.

Зарубинецький вплив відчутний практично на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він значною мірою торкнувся планової структури селищ, зокрема співвідношення житлових і господарських об'єктів. Якщо на пшеворських селищах на одне житло припадає, в середньому одна господарська яма, то на зубрицьких селищах на одне житло — 6—8 господарських ям (рис. 2). На ряді поселень господарські ями концентруються великими групами, територіально віддаленими від житлової частини. Подібне співвідношення житлових і господарських об'єктів у плануванні селищ характерне для зарубинецької культури Полісся¹⁰ та Подніпров'я¹¹. У пізніший час ця особливість простежується на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї¹² і на пам'ятках київської культури Подесення¹³.

Зарубинецький внесок у зубрицьку культуру особливо помітний в керамічному комплексі. Аналізуючи його, ми під терміном «пшеворські форми» маємо на увазі, як правило, не чисті форми цієї культури, які можна виділити лише в об'єктах фази I зубрицької культури. Це ж стосується і терміну «зарубинецькі форми». Йдеться про форми, які мають прототипами пшеворські чи зарубинецькі посудини. Кераміка зубрицької культури, увібравши в себе зарубинецький компонент, значно відрізняється від пшеворської. Змінюється спосіб обробки поверхні, значно зменшується число рустованої і лощеної кераміки, замість цього збільшується кількість посудин з шорсткою поверхнею. Якщо в пшеворській культурі рустована кераміка становила 25—40% всіх виявлених уламків, то в об'єктах зубрицької культури її залишилося тільки 11—17%, а у фазі III існування культури її кількість зменшується до 1—6%.

Кількість лощеної кераміки в пшеворській культурі становить 20—25%, а в зубрицькій — 6,7—10,7%. Кількість посудин з пошорсткованою поверхнею становить в останній 63—85%. У пшеворській культурі таких посудин налічується 34—37,5%. Змінюється порівняно з пшеворською культурою асортимент посудин, і особливо кількісне співвідношення видів кераміки. У пшеворській культурі кількість горщиків становила 51,3, кухликів 23,4, мисок 25,3%. У зубрицькій культурі горщики становлять, у середньому, 60,2, миски — 22,6, кухлики — 7,7%. У комплексах зубрицької культури фази III у Подністров'ї основну масу посуду (до 95%) становлять горщики. Серед кераміки Подністров'я, Верхнього Побужжя трапляються уламки гончарного посуду липицького типу, а пізніше, у фазі III існування культури, ще й довізна провінційно-римська кераміка у вигляді мисок, амфор, червонолакових посудин. На зубрицьких пам'ятках північного регіону (Підріжжя) на посуді спостерігаються деякі впливи культури штрихової кераміки.

Змінюється порівняно з пшеворською культурою форма горщиків, кухликів. Вони мають прототипами не тільки пшеворські, але й зарубинецькі посудини (рис. 3). У виділених на зубрицьких пам'ятках дев'яти типах горщиків 6 походять від зарубинецької кераміки, а 3 — пшеворської. Причому, деякі типи, наприклад, 1, 2, 7, 9 є надзвичайно близькими до зарубинецької культури, а тип 6 — до пшеворської. У відсотковому відношенні кількість «пшеворських» і «зарубинецьких» форм в керамічному комплексі майже рівна. Перші становлять 47,5, другі 52,6%. Серед мисок співвідношення приблизно таке ж. Пшеворські гостросерберні миски становлять 52, а зарубинецькі — 48%. Кухлики, в основному, повторюють пшеворську форму. Новим видом кераміки у зубрицькій культурі є конічні кухлики. Вони поширилися, вірогідно, під впливом липицьких племен, хоча близькі посудини відомі і в поморсько-кльошовій культурі, і на зарубинецьких пам'ятках. Все ж, вони частіше трапляються у Подністров'ї, де зубрицькі племена мешкали в умовах безпосередніх контактів з липицькими племенами. На Волині кухлики такої форми становлять незначний відсоток. З'являються пласкі диски чи сковорідки без бортиків. Їх кількість у керамічному комплексі досить помітна і становить близько 10%. Поширення цього виду посудин безпосередньо пов'язане з зарубинецькими племенами, серед яких він був звичним. На пшеворських пам'ятках сковорідок до цього часу не виявлено. Не отримав подальшого розвитку тип пшеворських горщиків із загнутими всередину краями, досить поширений на синхронних пшеворських пам'ятках. Зникли горщики грушоподібної і зворотно-грушоподібної форми, низка орнаментальних мотивів, характерних для пшеворської кераміки. Проте необхідно відзначити, що на ранніх зубрицьких пам'ятках (фаза I) продовжують існувати пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це свідчить про поступове відмирання пшеворських форм посуду і про безпосередню участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури.

На різних пам'ятках співвідношення зарубинецьких і «пшеворських» форм кераміки різне. Так, у Хорові, Підберіцях, Підбірцях переважають «пшеворські» посудини. Тут вони становлять відповідно 70, 69,5 і 55,6%. На ряді селищ переважають «зарубинецькі» форми кераміки. В Підріжжі вони становлять серед горщиків 80, в Загаях-II — 71,4, в Гіркій Полонці-II — 76%. У Боратині, Зубрі та інших поселеннях кількість «зарубинецьких» і «пшеворських» форм майже однакова.

Загалом, на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Галичини — пшеворські.

Відзначимо також групу горщиків і мисок, які мають безпосередні аналогії на пізніх пам'ятках зарубинецької культури, а також в пшеворській культурі ранньоримського часу, тобто часу, синхронного існуванню зубрицької культури. Вони є ще одним доказом спільної участі зарубинців і пшеворців у формуванні зубрицьких пам'яток, а також про щільні контакти їх носіїв з племенами пшеворської культури Повіслення та Посання.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцьових вдавлень і косих насічок по краю вінець. Причому, на кожному з селищ переважає один з видів орнаменту. У Підбірцях, наприклад,

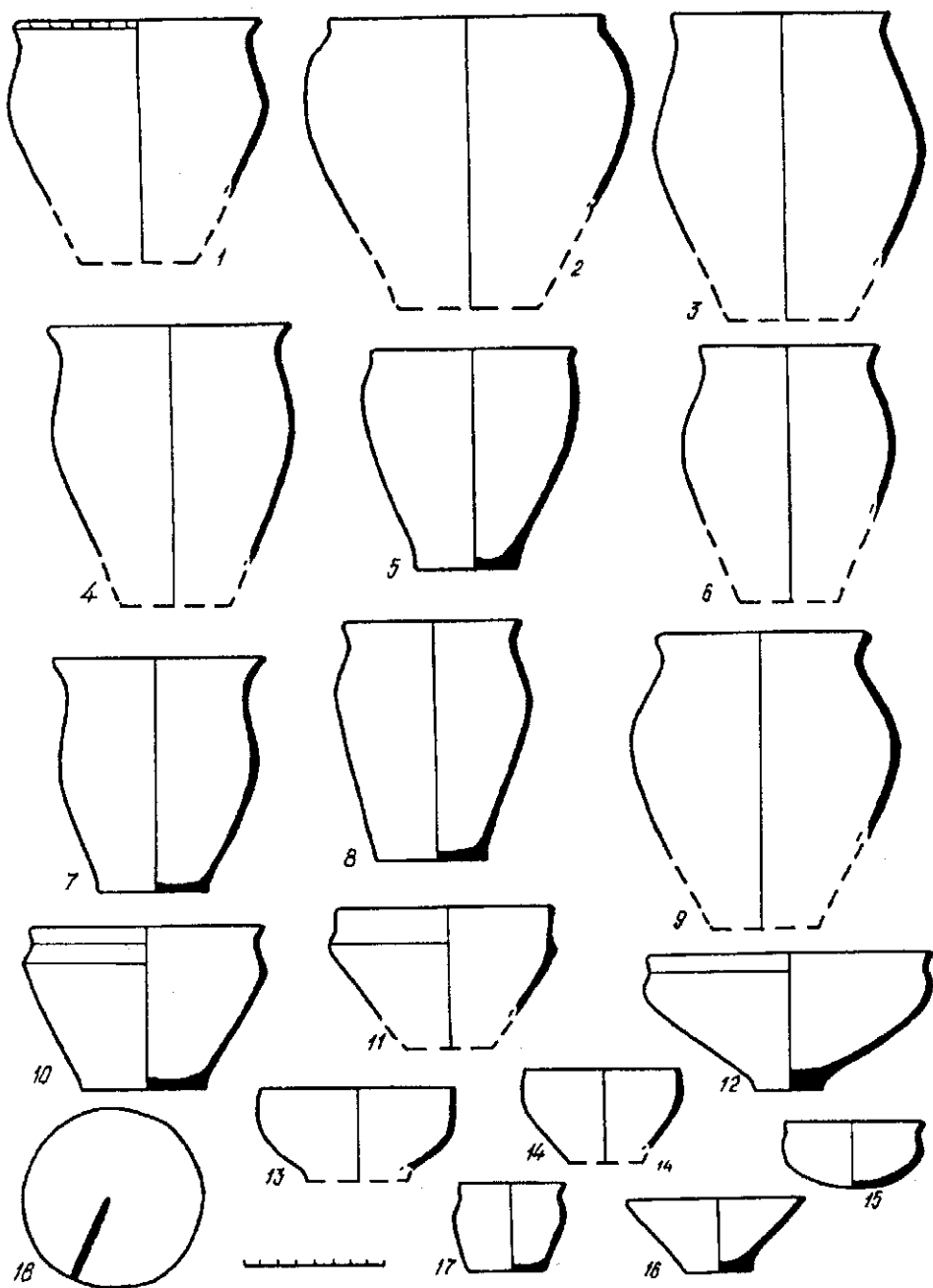

Рис. 3. Основні типи посуду зубрицької культури.

улюбленим був орнамент у вигляді пальцевих вдавлень. Він нанесений з двох боків вінець. Таким орнаментом відзначено тут 28% горщиків і переважна більшість сковорідок. В Загаях-II переважав орнамент у вигляді косих насічок по вінцях. Ним оздоблено 32% горщиків.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках порівняно з пшеворськими, сталися в житловому будівництві. Житла робляться більш заглибленими до материка. Це, в основному, напівземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма — квадратна напівземлянка (рис. 4). Житла такого типу становлять 13—15%. Ці зміни пройшли не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив тут не викликає сумніву. Квадратні житла не були властиві пшевор-

цям, але дуже характерні для зарубинецької культури. Для останньої також властиві напівземлянки. Інтер'єр, система будівництва стін переходять з пшеворської у зубрицьку культуру; з нею треба співвідносити також зубрицькі прямокутні житла з заглибленою долівкою. Не трапляються у зубрицькій культурі житла напівземлянки коритоподібної форми, які були досить поширеними на пшеворських поселеннях.

Таким чином, у житловому будівництві також спостерігається певний синкретизм пшеворських і зарубинецьких традицій, але меншою мірою ніж у керамічному комплексі.

Очевидно, нові природні умови, в яких опинилися носії зарубинецької культури примусили їх прийняти, в основному, місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до місцевих умов, доповнивши їх найбільш доцільними елементами.

На жаль, відсутність поховальних пам'яток зубрицьких племен не дає можливості простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Але можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу поховальних звичаїв, невлених поки що для археологів. Це свідчить про виникнення в середовищі зубрицьких племен нових своєрідних світоглядних уявлень, на жаль, поки що недоступних нашому пізнанню.

Отже, матеріали свідчать про те, що починаючи з середини I ст. на Волині і Північній Галичині тривав процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. У північній Галичині в цей процес були втягнені і липицькі племена. Він носив на окресленій території повсюдний характер і став, власне, основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури. Поки що тут не виявлено жодної чистої пшеворської чи зарубинецької пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим ніж середина I ст. Всі вони характеризуються наявністю пшеворських і зарубинецьких елементів. У ранніх комплексах зубрицької культури, які відповідають фазі I розвитку культури (Черепин, Пасіки-Зубрицькі, Гірка Полонка-II, Підбірці), ці елементи представлені ще в досить чистому вигляді. У пізніших, що відповідають фазам II і III розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, а також житлові споруди, які поєднують в собі елементи зарубинецької і пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підрижжя, Загаї-II, Зубра, Хорів, Підберізіці, Сокольники-II, Линів тощо (рис. 5; 6).

Крім Західної Волині, Верхнього Подніпров'я та Західного Побужжя (Північної Галичини), зубрицькі пам'ятки формуються і на території Середнього Подніпров'я (Західного Поділля). У пізньолатенський час тут були поширені старожитності поянешти-лукашівської культури, а також пам'ятки, близькі до ясторфської і пізньопоморської культур¹⁴. У пізніший час, очевидно, на кінець пізнього доримського часу, в цей регіон з Верхнього Подністров'я проникають носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Про це свідчать матеріали поселення в Бернашівці Вінницької обл.¹⁵. Селище датується за дратяною фібулою і комплексом кераміки першої половини I ст., а його матеріали поєднують в собі пшеворські і дакійські елементи. Пам'ятку такого ж характеру дослідили Б. О. Тимошук і Г. Ф. Нікітіна у Неполківцях тієї ж області¹⁶. З другої половини I ст. культурна ситуація у Середньому Подніпров'ї ще більше ускладнюється, ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I — II ст. у с. Велика Слобідка-I Хмельницької обл. Пам'ятка досліджена нами частково в 1980 р.¹⁷, а в наступні роки повністю розкопана експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура¹⁸. Виявлені тут житлові споруди мають близьку до овальної у плані форму і незначно опущену в материк підлогу. Площа жител не перевищує 16 м². По середині підлоги більшості жител розміщалося вогнище округлої форми, викладене з каменю. Вздовж стін містилися ямки від стовпів. Форма, конструктивні особливості цих жител близькі до житлових споруд, відомих на цій території у попередній час.

Кераміка зібрана на поселенні в об'єктах I—II ст., представлена горщиками, мисками, сковорідками. За формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами вона ідентична посуду зубрицької куль-

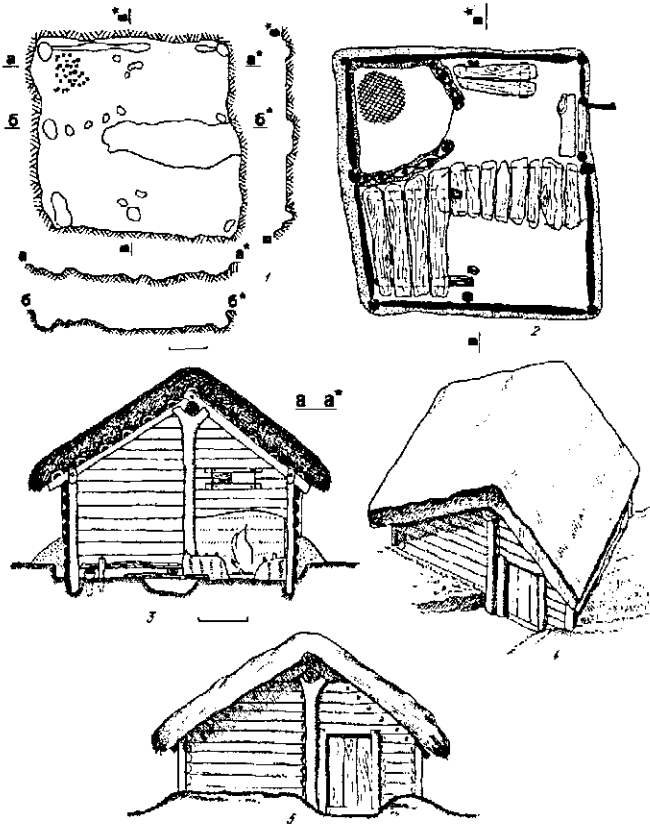

Рис. 4. Реконструкція житла 10 з поселення зубрицької культури у Підберізіях.

новичем¹⁹. Таким чином, у Середньому Подністров'ї, починаючи з кінця I ст., як і у верхів'ях Дністра, Західного Бугу і Волині відбувався процес формування пам'яток зубрицької культури. Її складові частини аналогічні волинським і галицьким, але з виразнішими місцевими дакійськими елементами. Вони особливо чітко виявляються у житловому будівництві і деяких рисах кераміки.

На жаль, через недостатню вивченість території Польщі важко визначити етнокультурну ситуацію західного ареалу, на рубежі зубрицької і пшеворської культур. Останні дослідження на прилеглий до Волині території Люблінщини (Грубешівське воєводство) певною мірою показали складність культурних процесів, які відбувалися тут у пізній доримський час і в першій чверті I тис.

В останні століття до н. е. у східній частині Грубешівського воєводства існували окремі пам'ятки зарубинецької культури. Це поховання в Путновцях, досліджене Я. Гурбою, поселення у Вербковицях-Которов'ю, розкопане Т. Ліаною і Т. Домбровською²⁰. На думку польських дослідників, зарубинецькі матеріали цієї території є хронологічно ранішими, ніж пшеворські. З другої половини I ст. тут, як і на Волині, Північній Галичині та Західному Поділлі відсутні чисті, тобто існуючі ізольовано, зарубинецькі чи пшеворські старожитності. Вони поєднуються на одних і тих же пам'ятках — поселеннях, житлах, господарських будівлях, ямах-погребях, похованнях. Прикладом можуть бути матеріали поселення у Вербковицях-Которов'ю. Тут з чотирьох виділених авторами розкопок типів горщиків два належать до зарубинецької культури, два до пшеворської. Поселення, на думку Т. Домбровської і Т. Ліани, належать до пізнього римського часу, на нашу думку до самого кінця цього часу, тобто до середини I ст. Ще чіткіше демонструють змішування зарубинецьких і пшеворських елементів матеріали могильника

тури. З виділених тут нами п'яти типів горщиків три є близькими до зарубинецької і два до пшеворської культури. Перші становлять 46,2, другі — 53,8%. Серед мисок переважають зарубиноідні форми. Кухлики, в основному, конічної форми (80%), що, як вже згадувалося вище, є властивим дакійській кераміці. Дакійським є орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями, нанесений на ряд горщиків, а також кілька слабопрофільованих посудин.

Аналогічний описаному матеріал отриманий на поселенні в Оселівці В. М. Цигликом, на поселенні Лука-Врублівецька Е. О. Симо-

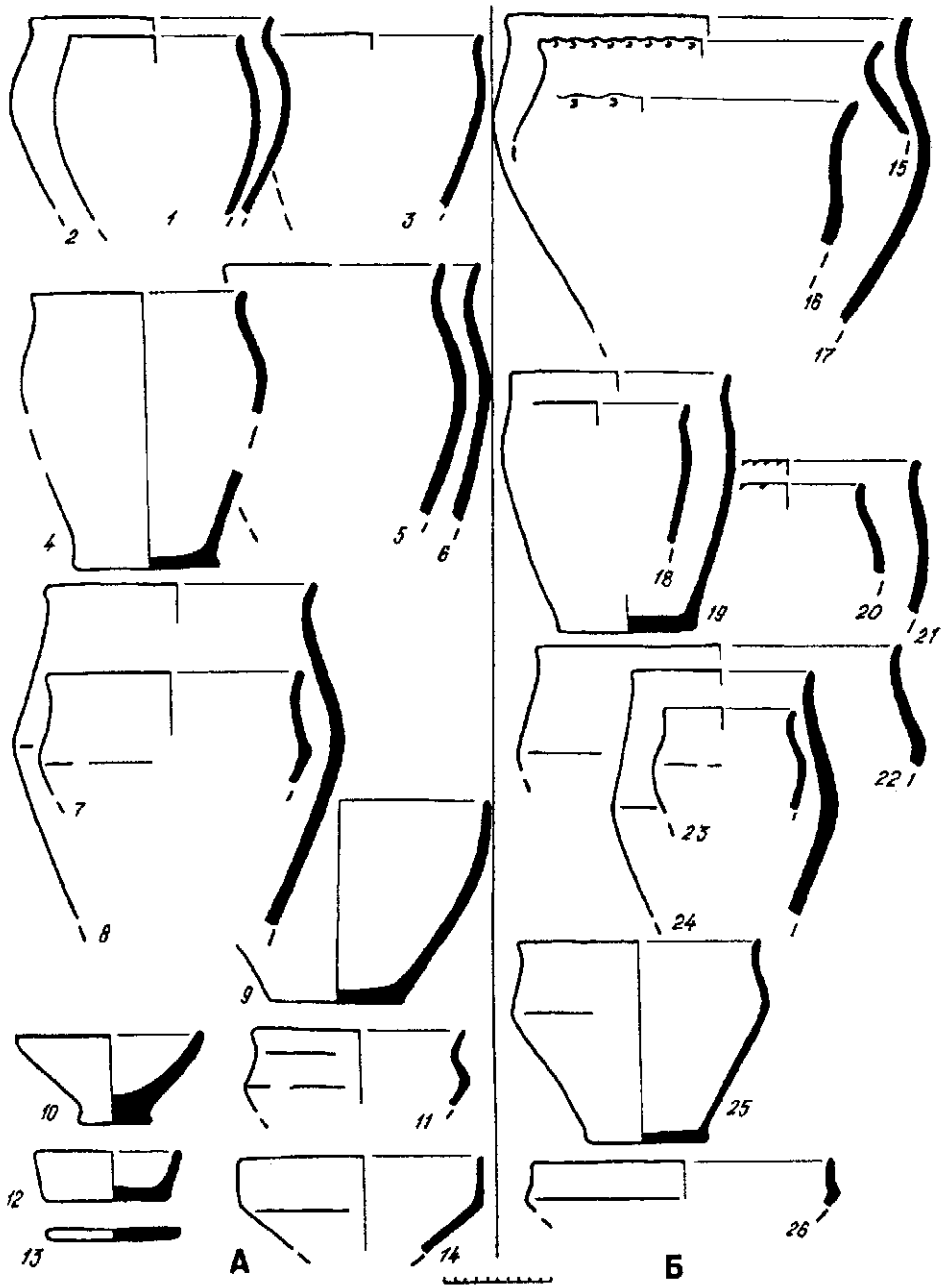

Рис. 5. Порівняльна схема ліпної кераміки зубрицької культури (1—14) і ранньої фази київської культури (15—26).

у Гриневичах Великих, верхній рубіж яких визначається пізніми варіантами вічкових фібул II ст.²¹

Іншу ситуацію демонструють матеріали з Чернічина, Масломенча та інших археологічних пам'яток, виділених А. Коковським у чернічинську групу²². На пам'ятках цієї групи відсутні матеріали зарубинецької культури. Основними є елементи пшеворської, ясторфської і поморської культур. У пізніший час зникають ясторфські і поморські елементи, пам'ятки набирають типових рис пшеворської культури.

Отже у східній частині Люблінщини наприкінці пізнього доримського часу і в ранньоримський час існували дві групи пам'яток, розміщені поряд. Одна з них, представлена поки що пам'ятками у Вербковицях, Путновцях і деяких «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

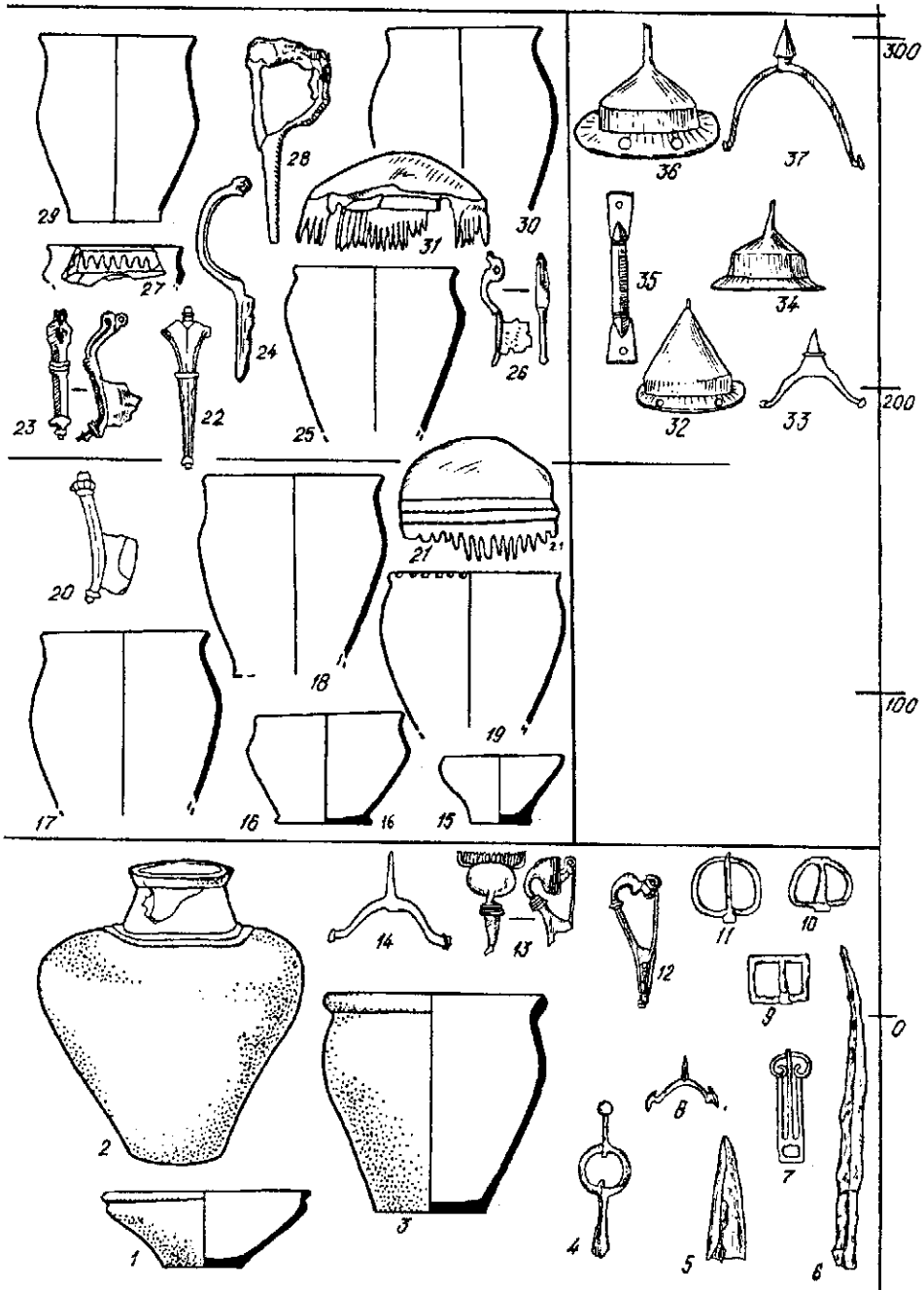

Рис. 6. Схема розвитку матеріальної культури Подністров'я в I—III ст.

інших, за основною ознакою — поєднанню пшеворських і зарубинецьких елементів — не відрізняються від зубрицьких першої фази розвитку.

Ще менш зрозуміла культурна ситуація на прилеглої до Подністров'я території Посання. Тут майже повністю відсутні досліджені пам'ятки останніх століть до н. е. і I ст. н. е. Але на велику увагу заслуговує той факт, що старожитності стадії B-II ранньоримського часу і C₁ пізньоримського періоду, тобто кінця I — початку III ст. мають багато спільних рис з синхронними зубрицькими поселеннями (фази II і III їх розвитку). Так на поселенні у Закошові (дослідження К. Москви), поселенні Оталенжі (дослідження

А. Барловської)* багато ліпних горщиків і мисок близькі і аналогічні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Аналогічні орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок по краю вінця. Спільними для пам'яток Посання і зубрицьких поселень, є пласкі диски-сковорідки і конічні кухлики, що не зустрічаються на пшеворських поселеннях. На пам'ятках обох регіонів відсутні горщики з загнутими всередину краями (на синхронних пшеворських пам'ятках вони становлять помітну кількість). У III ст. у Посанні відомі старожитності, які мало чим відрізняються від верхньодністровських поселень черняхівського типу, які сформувалися на основі зубрицьких²³. Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що західна межа пам'яток зубрицької культури проходить лівим берегом Західного Бугу, охоплюючи прилегло до нього частину Люблінщини, а на півдні — східні райони Посання. Тут пам'ятки зубрицької культури сусідують з поселеннями та некрополями пшеворської культури. На західніших територіях поширені суцільним масивом пшеворські старожитності, що за більшістю ознак чітко відрізняються від зубрицьких.

Примітки

¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. — Lwow, 1932; Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я в перших століттях н. е. — К., 1985.

² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

³ Там же.

⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УРСР. — К., 1983. — С. 41.

⁵ Godlowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — Ossolineum, 1985. — S. 481.

⁶ Максимов С. В. Про особливості пам'яток пізнього періоду зарубинецької культури // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 135, 136.

⁷ История крестьянства в Европе. — М., 1985. — Т. 1. — С. 105.

⁸ Природа Волинської області. — Львів, 1975. — С. 18—24.

⁹ История... — С. 97, 98.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д-1-19. — С. 18.

¹¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура... — С. 92.

¹² Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 21, 22.

¹³ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья. — К., 1984. — С. 10. — Рис. 4.

¹⁴ Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошевая Тернопольской области // Археологические исследования Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 54.

¹⁵ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднестровье и западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 103, 104.

¹⁶ Тимошук В. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Пенюковцы // Вопросы древней и средневековой археологии. — М., 1978. — С. 91—94.

¹⁷ Козак Д. Н. Поселения первой четверти I тыс. н. э. поблизу с. Велика Слободка на Среднем Днестре // Археология, 1988. — Вып. 62. — С. 52, 53.

¹⁸ Винокур И. С., Мегей В. Ф. Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 23, 24.

¹⁹ Сымонович Э. А. О датировке поселения первых веков н. э. в Луке Врублевской // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 23—33.

²⁰ Liana T., Pietka-Dabrowska T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w 1953 r. na St. 1 w Werbkowicach — Kotoranie pow Hrubieszow // WA. — 1962. — N. XXVIII. — Z. 2. — S. 142—174; Dabrowska T., Liana T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Werbkowicach — Kotorowie pow. Hrubieszow w 1960 z. // WA. — 1963. — T. XXIX. — Z. 1. — S. 44—58; Kokowski A. Stosunki kulturowe na Zubelszczyźnie od II w. p. n. e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy. — 1983. — 4. — S. 2—7.

* Висловлюю щире вдячність А. Барловській за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами у Жешувському окружному музеї.

²¹ Szmit Z. Sprawozdania z poszukiwan archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koto Bielska Podlaskiego // WA.— 1927.— Т. VII.— А. 107—122.

²² Kokowski A. Op. cit.— S. 4.

²³ Koperski A. Resultaty badan archeologicznych na poznorzyskiej osadzie w Korytnikach noj Przemysl // AAR.— 1978.— Т. 18.— S. 4.

Д. Н. Козак

ФОРМИРОВАНИЕ ДРЕВНЕСЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЫНИ И СЕВЕРНОЙ ГАЛИЦИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ I ТЫС. Н. Э.

В концепции происхождения и ранней истории славян, выдвинутых киевскими археологами-славистами, важное место занимают памятники зубрицкой культуры, относительно недавно обнаруженные и поэтому недостаточно известные исследователям. Являясь синхронными и генетически связанными с поздnezарубинецкими памятниками Среднего Поднепровья, эти древности заполняют хронологическую лакуну между зарубинецкой и пшеворской культурами рубежа эры и черняховскими памятниками III—IV вв.

В настоящее время известно более 50 поселений зубрицкой культуры в пределах Западной Волыни, Верхнего и Среднего Днестра в сопредельных регионах Люблинщины и Посанья.

Формирование культуры связано со сложными интеграционными процессами, происходившими во второй половине I в. между пшеворскими племенами, обитавшими на Волыни и Поднестровье с позднелатенского времени, и продвигнувшимся сюда из Припятского Полесья зарубинецким населением.

В этом процессе принимали участие также дакийские племена липицкой культуры и зарубинецкие группы из Среднего Поднепровья. Элементы этих культур прослеживаются в жилищном строительстве, керамическом комплексе, наборе орудий труда и украшений на протяжении второй половины I — начала II вв.

В последующий период материальная культура зубрицких племен приобретает только ей свойственные черты.

Д. Н. Козак

FORMATION OF ANCIENT SLAVONIC MONUMENTS IN THE TERRITORY OF VOLYN AND NORTHERN GALITSIA IN THE FIRST QUARTER OF THE 1-st MILLENNIUM A.D.

Comparatively not long ago found and so hardly known to researchers, relics of Zubritsian culture occupy the important place in the conception of origin and early history of the Slavs which was put forward by Kiev archaeologists-slavists. Being synchronous with and genetically related to late-Zarubinets relics of the mid Dnieper territory, these relics fill in the chronological Lacuna between Zarubinets and Pshevorian cultures of the end of the epoch and Chernyakhovian relics of the 3d — 4th centuries.

Nowadays over 50 settlements of Zubritsian culture are known in the boundaries of western Volyn, upper and mid Dniester, in the contiguous regions of Lyublinschina and Posania.

Formation of the culture was followed by complex integrative processes which took place in the second half of the 1st cent. A.D. between Pshevorsian tribes (they inhabited Volyn and banks of the Dniester from nyt late-Latensian time) and Zarubinets population which migrate there from the Pripjat Polesie.

That process had involved also Dakian tribes of Lipitsk culture and Zarubinets groups from the mid Dnieper banks. Elements of these cultures are traced in residential construction, in a set of pottery, kit of tools and adornments for the period of the second half of the 1st cent and early 2nd cent. A.D.

Later on material culture of Zubritsian tribes acquires certain properties intrinsic only to it.

Одержано 04.06.91.